

egkdfó Hkkl dsukVdkaeyfyr dyk dk vuqkhyu

** oðo o l tr dkkjs*

Received
11 Dec. 2019

Reviewed
18 Dec. 2019

Accepted
20 Dec. 2019

*I ðdr ukVdka dsfodkl dsbfrgkl esegkdfó Hkkl dk egROI wkl LFkku gSA Hkkl dk uke
I Ei wkl Hkkljr es0; klr gSA ukVd dfoRo dk pje ifjkd gSA ukVdKure-dfoRo-A bl esrhuka
ykcdks ds Hkkoka dk vuþrú gkrk gð tc ge bl nfv I snfkrsgar ks Hkkl dh egrRk vlsj c<
tkrh gð ml I þj vrhr es tc ykðd I ðdr vHk viuh fn'kk dk fuelzk dj jgh Fkh Hkkl
usrjg ukVdka dh døy jþuk gh ugh dh gScfYd I Qyrk Hkh i klr dh ð; g ukV; I kfgR;
dsbfrgkl esLej.kh; ckr gð*

Hkkljr; I ðdr dksk dsvuq kj dyk dsnkstHkn gð & yfyrdyk rFkk mi ; ksch dyk A yfyrdyk dsfQj i kþ Hkn & okLrq; k LFkki R; dyk]efirZdyk]fp=dyk] I æhrdyk] rFkk dko; dyk gð mi ; ksch dyk ds vLrxZ eult; dh Hkkðrd vko' ; drkvlkadh i frZftl I s gks os dyk, a vk, æh A

ukV; dyk ds vLrxZ I Hkh ukVdh; rRokadk I ekošk gð tgkard dFkkolrqdk izu gSHkkl dk {ks= vr; r folrr gð ij k.k]bfrgkl] egkHkkljr]vk[; klf; dk]xðFk vlsj ykd es ipfyr dFkkudka dk Hkkl usvius ukVdka es iz; kx fd; k gð bu vk/kkj ka ds I kFk Hkkl us ekSydrk dks Hkh lk; klr LFkku fn; k gð mnkgj .kLo: lk ifrek ukVd es ifrek okyk I Ei wkl id æ Hkkl dh dYiuk dh mnHkklr gð bl h izdkj dðs h dk ; g dguk fd ml usek= __f'k opu dh I R; rk ds fy; s jke dk ouokl ekackA Hkkl us cMh dqkyrk I s bu dFkkvkaðk fol; kl fd; k gð Loluokl onRre-dsf}rh; vð esnkl h dgrh gS]jkt dþkj h ek/kohyrk e.Mi ds I ehi xn [ksy jgh gS¼ ek/koh yrk e.Mi L; ik'oz% dUnpsu dh Mrhr ½ ml h izdkj eukjat u grq ipe vð es ifnefudk dgrh gS mTtf; uh okyh vk; kZ vofurdk dks cykvks tkse/kj dFkkvkaðs }kj jkt dþkj h

ds fl j dh onuk dks gYdk dj æh A/ð k [kfYonkuta e/kj kfhk% dFkkfhk% Hkrnkfj dk; k% 'kh' kðnukafoukn; fr A/A A 5AA

vfoekjd dsf}rh; vð esfonHkd dgrk gð vflR jkek; .kauke ukV; 'kkL=eA ; gkaukV; 'kkL= dk mYyq[k fd; k x; k gð

dko; dks ky & Hkkl ds ukVdks æs dko; dks ky Hkh i LQqVr gþk gð vud idkj dh Nun ; kst uk]rFkk vyðkj bu ukVdkaes gSA mi ek]mri fkk] vFkkðr j u; kl] vfn vyðkj ka dk vnHkkl- iz; kx gð ; Fkk & mi ek vyðkj &

v; kð; keVohHkklr kafi rk Hkklrk p of tZkeA fi i kl krlð · uq/kkokfe {kh.krks ka unheo AA ifrek ukVd-3-10

vyðkj 'kkL= dk ifl) mnk-& fyEi rho rekM-xkfu o"krhok ¥-t ua uHk^ ðA

vl Ri q "k I ðð nfvfoQyrka xrk AA cky- 1-55 uojl & I ðdr ukVdka dk izkku y{; gS j l ka dk I E; d- ifjkdA dko; 'kkL=h; xðFkd kj ka us j l dh I Rrk I okð jh ekuh gð fd l h fof'kV j l dk mnekðku djkdj ukVd kj usrd vkn' kZ fl f) djrk gSA Hkkl us cMh I rdZk I s j l ka dk ifjkd fd; k gð

Hkkl ds iR; d ukVd es , d ; k nks j l izkku cudj vk, gð vlsj vU; j l ml ds mi Ldkj d s

** Lkg; d ih; kld- I ðdr foHkx 'HknwHoSuk I ðdr egko/ky; jk; ij ¼l-x-½*

egldfo Hkl dsuVdlaeyfyr dyk dk vuqkhyu

: lk esfn [kkbznrsga bu ukVdksesj l kadh fLFkr
bl idkj g&

- 1&nirrokD; &ohj rFkk vnHkr
- 2&d.kkjkj &d: .k vksj ohj
- 3&nir?kVkr&dp&ohj rFkk d: .k
- 4&m: HkMx&ohj]d: .k]rFkk 'kkUr
- 5&e/; e0; k; kx &ohj]Hk; kud] d: .k]jkshz
- 6&ipjk= &ohj]gkL;]okRI Y;
- 7&vfhk'kad&ohj]d: .k]rFkk Hk; kud
- 8&ckypfjr &ohj]vnHkr~]rFkk gkL;
- 9&vfoekjd &J&ckj]ohj] gkL; rFkk d: .k
- 10&ifrek &d: .k rFkk ohj
- 11&ifrKk&ohj]J&ckj] vnHkr~rFkk gkL;
- 12&Loluokl onRre&J&ckj , oa d: .k
- 13&pk: nRr&d: .k J&ckj rFkk gkL;

bl idkj Li"V gSfd Hkl dsuVdlaeyfyr ka dk CkMk gh
l ehphu ifjikd n'kkz k x; k gSA jl ka dk l E; d-
ifjikd gh Hkl dh ifl)h dk , d iedk dkj .k gSA
idfr fp=.k& egldfo Hkl idfr ds ieh gA
ikdfnd n' ; ka dks mlgkxscMgh l kfu/; l snqkk gA
ikdfnd n' ; ka dks of.kz djrs l e; mudk os , d k
l kaks kax fp= iLrqr djrsgSfd ikBd dh ofrr ml es
i wkr~rYyhu gkstrk h gSA Loluokl onRre-esouikUr
dh l U/; k dk o.ku n'kuh; g&

[kxk%okl ksrk%& & & & & & & 1-16
bl h idkj vfhk'kad ukVd dk l w kLr o.ku &
vLrkfnelrdxrk%& & & & & & & 4-23
bl h idkj vfoekjd es l U/; k rFkk jk=; kxeu dk
o.ku &

fyEirho rek .Mxkfu & & & & & & 1-19
pUnkn; dk o.ku Hkh eukgkj h g&
mn; fr fg 'k'kkM-el%fdYllu [ktj i k.M% 1- 29
vfhk'kad ukVd es l epz o.ku&
Dofpr-Osukn&kjh Dofpni p ehukdyty%4-17
vfoekjd ukVd ds iFke vad es Hkfrd dgrk gS
fd uk; d ds : lk rst vksj 'kfrd nqkdj Hkh ml s
vUR; t dgarks gekj k 'kkL=k/; ; u 0; Fkz gA

nba : ia ca tarL; 1-7 bl es 'kkL=k/; ; u dk
egRo n'kkz k x; k gSA f}rh; vad es fonkld Lo; adks
^ u dya'ykdk , o r'kkeFkk fi Kkr%* dgdj Lo; a

dk fof'k"V fl) djrk gSA bl l s Kkr gkrk gSfd
egldfo Hkl ^ kChkFKSdKO; e~*bl er dk ekuusokys
FksA ml h LFkku ij ofnd gkuk JSB l e>k tkrk Fkk
, d k Kkr gkrk gA fonkld dgrk gS^dLekngeofnd%
dS seSvofnd gA

vull; Lr 'kkL= xyr jkLrsij pyk tkrk gS; Fkk
&

fpjkH; LriFka; kfr 'kkL=anqk].kra; Fkk ** 2- 4 ; g
mfDr vfoekjd dh gSA ; gka'kkL= Kku i ktr djusts
lk'pkr~ vH; kl dk egRo n'kkz k x; k gSA vkpk; l
efeV usHkh dko; K f'k{k; kh; kl %dk iz1@3 1/2 dgdj
vH; kl dk egRo ifri kfr fd; k gA ml h LFkku ij
vfoekjd ^; kx 'kkL=afpUR; rs**vFkkz~; kx 'kkL= dh
fpUr dk jgk gA dgdj ; kx'kkL= dk egRo n'kkz k
x; k gA

tks0; fDr vH; kl vkfn l sfo | k dksfl) dj yrk
gSog noLo: lk]vU; ka dks thou nku nuss ea l efkz gk
tkrk gS a Fkk &^ fo | ko'kkuka r q Hkof}/kkuke~* 4-17

; s vfoekjd ds opu gA rdz 'kkL= l s jgr
on'kkL= vPNk yxrk gA ; svfoekjd ds opu gSA
^ onJfgrg r fooftr 5-1

bl h idkj vkpk; ZeEeV usHkh ^ Hkq fEer'kCni zkku
onkfn'kkL=H; % %dk iz 1@2 1/2

dgdj onka dks 'kCni zkku dgk gSA
Loluokl onRre- es rikou dk o.ku &foJC/ka
gfj .kk' pJUR; pdrk% 1- 12

bl h idkj mn; u mM jgh cdi fDr dk o.ku djrs
g, dgrsg&+
_Tok; rkp fojykap urkkurkap & & & & 4-2
vfoekjd eso"kkz _rqdk o.ku l tho : lk esfd; k
gSA rFkk xh'e _rqdk o.ku Hkh l qj gS&

^vR; q .kkTofjr HkLdj dj jki hrl kjk egh *4-4
bl h idkj vU; = Hkh idfro.ku ds mnkgj .k dfo dh
eksydrk dscst kM ueusdgs tk l drsgSA bu o.ku ka
l s Kkr gkrk gSfd ukVddkj dk thou ikdfnd
n' ; ka l s ?kfu"Vrk ds l kfk l Ei Dr Fkk A

Lkahr &
^Xhira ok | a rFkk uR; a =; a l achrq; rs * egldfo
Hkl us vud LFkyka ij l achr ds fofok : ika dks
n'kkz's gq ik=ka , oa Lo; a dh dykfk: fp , oa dksky

egkdfo Hkk dsukVdkaeyfyr dyk dk vuqkhyu

dk ifjp; fn; k gA

Loluokl onRRke- ds ipe vad es jktk okl onRrk dk Lej.k djrs gq oh.kk ctkrs gq ml dh fofok/ pSVkvka dk Lej.k djrs gA

Qgqk- fi & & & ?kkSkorh oh.kk oknu es okl onRrk dqky Fkh A

vfoekjd ukVd rrrh; vad es a vfoekjd dk dFku & v; axU/koZ/ofufjo Jw rsA**0; DraLo; aoh.kka okn; fra vFkkZ-oh.kk dk Loj l ukbz iM jgk gSA dklbz dklrk ds l kFk xhr dk vkuln ys jgk gA

fL=; kaxhr xk; k djrh FkhA^xhraqi q% fL=; k%*36 rku eln fdUrqLQV gA vuqkfl d Loj esvkokt fudy jgh gA LFky Rkky o y; ds l kFk 'kCn fudy jgk gA bl l sfl) gks jgk gSfd xhr fd l h L=h }j k jk xk; k tk jgk gA

'k"B vad es ukjn dh mfdR ^ons% firkegega ifjrKk; kfeA 6-11

vFkkZ-on l scak rFkk l xhr l sfo".kq dks i d lu fd; k tkrk gA oh.kk dk Hkh mYyqk gA

bl h vad es vfoekjd dh mfdR ^ ons% q xhr s'k q p jDrd.B%*6 -16

on , oaxhr es l eku : lk l sxk; u djus dk d.B dk vH; kl gA

bl idkj egkdfo HkkI us vud LFkka ij l xhr dh ckjhfd; ka dk o.ku vi us ukVdka es fd; k gA

okLrpyk&

egkdfo HkkI dsl e; okLrpyk viuspje mrd"lz

ij FkhA okLrpyk dk Kku Hkh egkdfo dks Fkka bl dk LFkku LFkku ij mYyqk egkdfo usfd; k gA

Loluokl onRRke- ds ipe vad es jktdekjh ds foJke djus ds d{k dks l epaxg dgdj l aks/kr fd; k x; k gA NVs vad es l w kqk egy dk mYyqk gSA

vfoekjd ukVd ds rrrh; vad es mPpaga; a & & & 3-5 BR; kfn 'ykod es mps Hkou dk o.ku gS ft l dh f[kMfd; ka cln gA

foiyefi ferki eafokkxk & & & 3-13

bl 'ykod es jktdekjh dk o.ku gA tks fo'kky gkus ij Hkh foHkDr gkus ds dkj.k uik rgyk gA mps mBs jgus ds dkj.k ?kuk gS rFkk i kl kn l s ; qR gkus ds dkj.k ekus i Foh l smBdj vkdk'k dh vkj tk jgk gA bl idkj okLrpyk dk mYyqk HkkI dsukVdka es i klr gkrk gA

efirZyk&

efirZyk dk Hkh mYyqk HkkI ds ukVdka es i klr gkrk gA

vfoekjd ukVd es dks tk; u dh mfdR & f{krjt koxq.Brk 1-1

BR; kfn esfd l h Hk; kud efirZdk mYyqk gA f}rh; vad es vfoekjd jukf; dk dk Lej.k djrs gq ml s cak dh i Fke dfr dgrk gSA ; Fkk&

ifrPNUna/kk=k ; qfroi qkka & & & 2 -3

bl idkj egkdfo HkkI usyfyrdyk dk fun'ku vi us ukVdka es vud LFkyka ij fd; k gA

I aHk%

HkkI ukVdped egkdfoHkkI %Vhdkdj vkpk; Zjkepnz feJ] pkqkax fo | k Hkou] okj.k kl h} rrrh; l d j .k idk'ku o"lz 1973

